

HISTORIA ECCLESIAE

Kolumbán Vilmos József*

Kolozsvár

Benkő József, az erdővidéki polihisztor

József Benkő, the Transylvanian Polyhistor. Abstract

I am aware that József Benkő's manifold and diversified work cannot be summarised in a few pages without omissions. I have presented only the events through which this son of Erdővidék, who had never studied at a foreign academy, became internationally famous as a domidoctus. He has proven that, if endowed with the necessary perseverance, respect for work and humility as a scientist, one can become a well-known scholar living even in areas as remote as Erdővidék.

His biographer, Ferenc Árkosi Benkő records about the years between 1767 and 1770 only that he was devoted to his job as a minister, read much, and travelled a lot in different regions of Transylvania in order to collect material for brewing his comprehensive work. His congregation respected and liked him. During his travels, besides collecting documents for his historical work, he also studied the natural curiosities and the flora of the region. His work as a historian and a botanist were well known among the scientists in Transylvania as well as at the Court in Vienna. In November 1773, Ádám Kapronczai called on him to engross his historical work and send it urgently for publication to Vienna. At that point, Benkő was growing and studying the therapeutic effect of more than 600 kinds of plants in his garden in Középpajta. Moreover, he had had exotic plants brought from overseas as well. Benkő published his masterpiece *Transsylvania* in 1776. He prepared his historical work thoroughly by collecting information while travelling a lot in the country. His scientific correspondence reveals a vast knowledge and a rather uncommon scientific curiosity. Between 1776 and 1778, he corresponded with several ministers, state officials and noblemen for the clarification of various historical data.

Keywords: József Benkő, Transylvanian reformed church history, biography.

Tanulmányai

Benkő József az erdővidéki polihisztor Benkő Mihály primipiláris székelly és Hermányi Dienes Judit házasságából született 1740. december 20-án. Apja, középpajtai Benkő Mihály Magyarhermányban, Bardocon és Középpajtán volt református lelkész, valamint az erdővidéki egyházmegye köztisztviselőként álló esperese. Édesanyja Hermányi Dienes József húga volt, Hermányi Dienes Péter esperes leánya. Házasságukból 12 gyermek született, közülük hárman nem érték meg a felnőttkort. Az életben maradt hat lány közül öt –

---

* Kolumbán Vilmos József (Barót, 1974), a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet egyháztörténeti tanszékének docense, a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézetben (PTI) végezte teológiai tanulmányait (1998). 1999. december 1-ig Bőlonben (Erdővidéki Református Egyházmegye) volt lelkész. Ezt követően a PTI oktatója lett. Doktori disszertációját a Debreceni Református Hittudományi Egyetemen védte meg 2005-ben. Kutatási területe: az erdélyi református egyház liturgia-, iskola- és intézménytörténete.

Sára, Mária, Rákhel, Rebeka és Zsuzsanna – lelkészhez ment feleségül, Annis viszont pártában maradt. A fiúk feltehetően a nagybaconi kisiskolába jártak, majd a székelyudvarhelyi és az enyedi kollégiumban folytatták tanulmányaikat, s közülük Mihály Leidenbe peregrinált a székelyudvarhelyi conrectorsága után.¹

Benkő József tehát, akárcsak fűtestvérei, a híres nagybaconi iskolában ismerkedett meg a betűvetéssel, majd a székelyudvarhelyi gimnáziumban és a nagyenyedi kollégiumban folytatta tanulmányait. Enyeden, apja nyomdokain haladva, nem Benkő Józsefnek, hanem Ajtai Józsefnek szólította magát mindaddig, míg az ugyancsak közepajtai származású Ajtai Abod Mihály le nem beszélte az Ajtai név használatáról.²

Már gyermekkorában felfigyeltek kivételes emlékezőtehetségére. Úrvacsoraosztáskor egyszeri hallás után megtanulta a bibliai aranymondásokat. Tehetségével és a történelem iránti vonzódásával Enyeden is hamar kitűnt diáktársai közül, s az sem zavarta, ha a társai, sőt tanárai kinevették amiatt, hogy mindenféle régi iratot összevásárolt. Rokonként és szervezőként ő is részt vett az 1763-ban elhalálozott anyai nagybátyja, Hermányi Dienes József könyveinek és kéziratainak árverezésénél, sőt rálicitált a régi kéziratokat gazdasági céllal megvásárolni kívánó örmények áraitra, és így került birtokába anyjai nagybátyja *bibliotheca ambulans*nak, vagyis mozgó könyvtárnak is nevezett felbecsülhetetlen értékű hagyatéka. Emiatt mind diáktársai, mind pedig Ajtai Abod Mihály nagyenyedi tanár is kinevelte, de őt ez nem tántorította el céljától. Kitartása utólag igazolódott, amikor a sok kézirat között egy 175 lapból álló pergamenkötegről kiderült, hogy régi egyházi okiratok másolatai voltak, amelyeket még Hermányi Dienes József vásárolt. Ezek között találta meg az elveszettnek hitt és az erdődi zsinaton elfogadott hitvallást is, s amikor Ajtai egyik előadásán azt fájhlalta, hogy a confessio elveszett, az előadás után boldogan mutatta meg tanárának az eltűntnek hitt zsinati hitvallást, aki meglepődése után dicséretben részesítette őt.

Ajtai Abod Mihály egy régi írást olvasni tudó ügyvédet kért fel, hogy az erdődi hitvallásról olvasható másolatot készíttessen vele a maga számára. Mivel az ügyvéd nem tett eleget a felkérésnek, ezért Benkő József vállalta magára a nehéz feladatot, és kitartó munkával három másolatot is készített a hitvallásról: Ajtainak, Bod Péternek és magának.³ Ajtai, aki korábban kinevelte Benkő Józsefet az értéktelennek tartott kéziratok megvásárlása miatt, ezután több alkalommal is méltatta őt a diákok előtt. Később kiderült, hogy a Hermányi-féle hagyatéka aranyat ért Benkő számára, ugyanis néhai nagybátyja elsőrendű törté-

¹ Benkő József: *Filius Posthumus avagy atya halála után született gyermek*. Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek 14. A Kolozsvári Református Teológiai Akadémia Protestáns Egyháztörténeti Tanszékének kiadványsorozata. Sajtó alá rendezte, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel ellátta Csáki Árpád és Demeter László. Kolozsvár 2004, 89–90.

² Mikó Imre: *Benkő József élete és munkái*. Ráth Mór bizománya, Budapest 1867, 15.

³ Uo. 17.

neti forrásanyagot gyűjtött össze. Ennek az értékes kéziratanyagnak alapján kezdte el egyik leghíresebb munkájának, a *Transsilvaniának* megírását is.

Bár nem tartozott az eminens diákok közé, tudománya és felkészültsége soha nem volt kérdéses. Első életrajzírója, Benkő Ferenc szerint aránylag rövid nagyenyedi tanulmányai alatt olyannyira megtanulta a kollégiumi tananyagot, hogy *kamarájában* nagyobb diákok tanítását is vállalta, és nagy megbecsülésnek örvendett mind a diákok, mind a kollégium patrónusai előtt.

Az ünnepi legációkon nem egyszer 50–60 forint legátumot is kapott.⁴ Tehetségére a kollégiumhoz közelálló bethleni Bethlen Gergely és Teleki Mihály főúr is felfigyelt. Az utóbbi ígéretet is tett, hogy támogatni fogja a majdani külföldi továbbtanulásában. Fogadalmát sajnos nem tudta teljesíteni, ugyanis udvarházának tornáca rászakadt és néhány nappal később belehalt sérüléseibe. Özvegye, Kendeffi Rákhel tudott ugyan férje ígéretéről, de nem adott neki annyi pénzt, amennyi elegendő lett volna a költséges külföldi tanuláshoz. Benkő mindezek ellenére mégis nagy hálával emlékezett meg pártfogójáról:

„Ez a méltóságos gróff asszony beteges és kedvetlen, de igen istenfélő, nekem a világon legnagyobb patrónám. Midőn alumna voltam enyedi deák koromban, rendkívül adott 38 aranyot, annyit pap koromban is, sok egyéb gratiaji mellett. Most maga mellett tartja Rákhel nevű leányomat.”⁵

Az iskolai szünidőket otthon töltötte apja mellett. Ha tehetett, nem vett részt a háztáji és a mezei munkában. Idejét inkább olvasással töltötte, és ha apja megkérte, hogy írjon halotti búcsúztatót, szívesen tett eleget a kérésnek.

Gazdag irodalmi munkásságának első művei a kollégiumi évek alatt születtek. Irodalmi szárnybontásának első darabját az enyedi kollégium London nevű szobájában írta meg 1758-ban *Feljegyzések, magyarázatok, értelmezések vallástörténeti kérdésekhez* címmel. Akkor még nem sikerült kiadót találnia első munkájához, és talán nem is volt szándékában megjelentetni az inkább kollégiumi diákok szintjén megfogalmazott tanulmányát, amely Jézus származásáról és az ősegyházzal szólt. Kiadására több mint száz évvel később kerül sor: az *Erdélyi Protestáns Közlöny* publikálta 1872-ben *Vázlatok Benkő József naplójából* cím alatt.

Benkő József második munkája, amelyet szintén az enyedi kollégium diákjaként állított össze, *Bethlen Elek glossái a Bethlen János históriájához* címet viseli. Ez sem jelent meg nyomtatásban, hiszen nem is ezzel a céllal írta. Az egykori híres erdélyi kancellár munkájához írt jegyzet tulajdonképpen nem önálló alkotás, hanem inkább másolat.

Nagyenyeden írt harmadik munkája szintén kéziratban maradt. Az előzőekhez hasonlóan ezt sem a nagyközönségnek szánta, hanem a saját lelkesítő pályafutásához gyűjtött anyagot. Az *Elöl járó beszéde a Benkő József legelső munkájának, mely áll 96 templomi szónoklatok azutánni lerápiálásából, hogy a templomból meghallgatá-*

⁴ Árkosi Benkő Ferenc: *Benkő József, a barlemi tudós társaság tagja és a Sz. Udvarbelyi Ref. Fő Iskola volt Professora biographiája*. Kolozsvár 1822, 10.

⁵ Mikó Imre: *Benkő József élete és munkái*, 20–21.

sok után kijött furcsa címet viselő, 1761-ben keltezett írás 96 prédikáció vázlatát tartalmazza. Főként az akkoriban Nagyenyeden szolgáló két híres prédikátor, Hermányi Dienes József és Dézsi György esperes beszédeit jegyezte le. Sajnos a kéziratból csak a bevezető rész maradt fenn, a többi elveszett az idők folyamán.

Benkő József Nagyenyeden írt negyedik munkája: *Amaz híres és megfjítésre nehez Bonóniai mese*; és ez az első nyomtatásban megjelent írása. Keletkezésének történetét Benkő Ferenc jegyezte le. 1764-ben egy szegény nyomdász kérte fel a fiatal Benkőt: állítson össze egy rövid terjedelmű verses írást, hogy annak jövedelméből papírt tudjon vásárolni. A fiatal diák elfogadta a felkérést és verses formában fordított latinból magyarra egy találós kérdést Lót feleségének történetéről. Írásának külön érdekessége, hogy több betűrejtvényt is elrejtett a szövegben, de mindezekkel együtt sem lehet értékes írásnak minősíteni. Gazdaságilag azonban sikeres volt, mert a diákság azonnal megvásárolta a kinyomtatott példányokat.

A református lelkész

Idős korba hajló édesapja, Benkő Mihály már nem tudta hiánytalanul ellátni a lelkészi teendőket, ezért az erdővidéki egyházmegye beleegyezésével segédlelkészt kért maga mellé Középpajtára. Az így kreált állás betöltésére Benkő Józsefet kérték fel, aki szívesen fogadta a felajánlott lehetőséget. Viszont Létzfalvi Mihály György, egy középpajtai tehető gazda, aki korábban a falu iskolamestere volt, Benkő József ellen lázította a falut, s azt terjesztette róla, hogy a jelölt még túl fiatal a papi teendők ellátására, s ezért csak mesterként fogadják fel őt. Amikor értésére jutott a személye elleni támadás, visszatért Nagyenyedre és hosszú levélben utasította vissza az álláslehetőséget. Döntését azzal indokolta, hogy külföldön szándékozik tovább tanulni.⁶ A levél nyomtatásban is megjelent.

Apja nem nyugodott bele az elutasításba, és rövid időn belül meg is győzte a középpajtai gyülekezet tagjait, hogy fiát hívják meg lelképásztorukul. Így a hívek meghívó levelet küldtek a továbbra is Enyeden tartózkodó Benkő Józsefnek. Ekkor már a tanárai is tudtak a meghíúsult meghívásról, s amikor megérkezett az újabb meghívás, kíváncsian várták válaszát. Az ifjú lelkészjelölt feltételhez szabta a felajánlás elfogadását: a középpajtai gyülekezet nem mondhat fel neki.⁷ Ilyen előzmények után lett középpajtai lelkész 1767. április 24-től. 1768-ban pedig feleségül vette a fülei tanító leányát, Csoók Máriát, akitől 8 gyermeke született: öt lány és három fiú.

Lelkészi munkásságának első három évéről keveset tudunk. Egykori életrajzírója, Árkosi Benkő Ferenc annyit jegyzett fel az 1767 és 1770 közti évekről,

⁶ Mikó Imre: *Benkő József élete és munkái*, 24–25.

⁷ Árkosi Benkő Ferenc: *Benkő József*, 11. Illetve *Benkő József levelezése (1766–1815)*. Kiad., jegyz. Szabó György, Tarnai Andor, bev. Szabó György. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó – MTA Irodalomtudományi Intézet, Budapest 1988, 17.

hogy lelkipásztori munkáját szorgalmasan végezte, s ezért hívei tisztelték és szerették, és hogy sokat olvasott, illetve hosszú utazásokat tett Erdély különböző vidékein, hogy anyagot gyűjtson készülő nagylélegzetű munkájához. Utazásai alatt nemcsak történelmi írásához gyűjtött anyagot, hanem egyúttal megismerkedett az adott vidékkel, annak barlangjaival, és alaposan feltérképezte a növényvilágot is. 1769 novemberében ő képviselte a vádhatóságot az erdővidéki egyházmegyéhez tartozó, kötelességmulasztással és iszákossággal vádolt Simon István ügyében.

Szintén ezekben az években jegyezték fel Benkő Józsefről, hogy barátai vendégségbe jártak hozzá a hét második felében, és együtt mulattak vasárnap reggelig. Istentisztelet előtt megkérte barátait, hogy valamelyikük prédikáljon helyette, de egyik sem vállalta el. Ekkor arra kérte őket, jelöljenek ki számára egy textust, ők pedig eleget is tettek kérésének. De már nem volt sok ideje a felkészülésre, csupán annyi, hogy a harangozás alatt összeszedte gondolatait; és olyan prédikációt mondott, hogy barátai elámulva hallgatták.⁸

Lelkes gyűjtőmunkájának első eredményei 1770 után értek be, s a következő néhány évben véglegesítette a számára nagy hírnevet szerző műveit is. Időközben az erdővidéki egyházmegye papsága is elismerte tudását, s eredményeinek, felkészültségének és személye iránti tiszteletnek köszönhetően az egyházmegye jegyzőjévé választották 1775-ben.⁹ Ekkor már neves történész hírében állott. Édesapja tanácsára, aki az erdővidéki egyházmegye történetére vonatkozó dokumentumok összegyűjtését és rendszerezését szorgalmazta, még 1770–1771 között megírta a *Filius Posthumus* című történelmi munkáját, amelynek fő forrásai az erdővidéki egyházmegye, illetve az egyházközségek levéltárában őrzött dokumentumok voltak. Az erdővidéki egyházmegye történetét feldolgozó művének előszavában a következőket jegyezte le indítékként:

„Csak ezen Erdővidéki tractus dolgaiban is, melyek előttünk lettenek, kevés szemmel bírunk, és szintén gyermekek vagyunk, minthogy majd semmi emlékezetet hagyó írások nem maradtak atyáinkról kezünkre. Látván e fogyatkozást az én vénség alkalmatlanságait hordozó tiszteletes atyám Ajtai Benkő Mihály uram, esperesti intéssel serkentette ezen Erdővidéki eklézsiákat arra, hogy mindenütt légyenek eklézsia könyve, melyekbe az emlékezetes dolgok béíratassanak.”¹⁰

1773-ban kiadta a székelyudvarhelyi kollégium történetét is *Udvarhelyi novitius Deák* címmel. „Alig volt valami feljegyezve, amiből ezen collegium történeteit meg lehessen írni” – jegyezte fel később egykori iskolájáról. A kis értekezésben bemutatta röviden a székelyudvarhelyi kollégium rektorait, tanárait, de gondja volt arra is, hogy leírja a nagynevű tanárok személyes jellemvonásait. Rövid írá-

⁸ Árkosi Benkő Ferenc: *Benkő József*, 12–13. Illetve Mikó Imre: *Benkő József élete és munkái*, 27–28.

⁹ Mikó Imre: *Benkő József élete és munkái*, 30–31.

¹⁰ Benkő József: *Filius Posthumus avagy atya halála után született gyermek*, 35.

sát átadta a kollégium nemrég kinevezett új rektorának, Backamadarasi Kiss Gergelynek, s ugyanezt később bedolgozta a *Transsilvania* című munkájába.¹¹

1773-ban újabb megtiszteltetés érte. II. József Erdővidéken is áthaladt erdélyi körutazása alkalmával, és ő tolmácsolhatta a trónörökösnek a miklósvári reformátusok panaszát. A miklósváriak azt sérelmezték, hogy Kálnoky Ádám gróf törvénytelenül vette el 1717-ben templomukat, amelyet a katolikusoknak adott át. Benkő Ferenc szerint II. József meghallgatta a panaszt, majd hosszasan elbeszélgetett Benkő József lelkésszel.¹²

Ebben az időszakban már az erdélyi tudományszervezők és a bécsi udvar is ismerte Benkő József történelmi és botanikai munkásságát. 1773 novemberében Kapronczai Ádám arra kérte, hogy tisztázza le történelmi munkáját és kinyomtatás végett sürgősen küldje el Bécsbe. A gyógynövényekről szerzett ismeretei révén már Európában is tudtak róla. Adam Chenot, francia származású erdélyi főorvos, aki a pestisjárványok megfékezésének módozatait kutatta, 1773-ban Benkő Józseftől kért felvilágosítást néhány növény gyógyhatása felől.¹³ 1774 elején válaszolt az orvosnak, és bemutatta az Erdélyben is honos és a népi orvoslásban alkalmazott gyógynövényeket.¹⁴

1774-ben jelent meg Erdély barlangjait bemutató munkája, amely kapcsán Európa természettudósai is felfigyeltek rá. A barlangokat szakszerűen leíró munkájához történelmi, illetve a növénygyűjtő útjai alatt gyűjtött anyagot. A Haarlemi Tudós Társaság ennek a munkájának alapján választotta tagjává 1781-ben.¹⁵

Botanikai munkásságának híre az erdélyi Főkormányshéig, a Guberniumig is eljutott. Ekkor Benkő József középajtai kertjében már több mint 600 féle növényt termesztett és vizsgálta azok gyógyhatását, sőt a tengeren túlról is hozatott növénykülönlegességeket. A Gubernium feltehetően Chenot Adam közvetítésével kezdeményezett tárgyalásokat vele, hogy vegye számba Erdély gyógyvizeit és gyógynövényeit.

1775 januárjában a Gubernium már hivatalos levélben kérte fel botanikai előadás-sorozat megtartására. Az előadásokra Nagyszebenben, illetve Brassóban került volna sor. Benkő József 1775 márciusában válaszolt a felkérésre. Több pontba szedett levelében azt javasolta, hogy az előadások tartásának helyszíne Brassó legyen, ugyanis lelkészi teendői, egyházmegyei jegyzői hivatala, valamint a kertje miatt nem tudja vállalni a hosszú utazásokat és a több hónapos távollétet, és Brassóban lehetősége nyílna arra, hogy megmutassa a növénygyűjtés fortélyait a gyógyszerészeknek. Az előadások megtartására szeptembertől májusig terjedő időszakot tartotta megfelelőnek, de azzal a feltétellel,

¹¹ Benkő József: *Transsilvania specialis*. Fordította, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közléteszi Szabó György. Kriterion Kiadó, Bukarest – Kolozsvár 1999, 32.

¹² Árkosi Benkő Ferenc: *Benkő József*, 13. Illetve Mikó Imre: *Benkő József élete és munkái*, 33.

¹³ *Benkő József levelezése (1766–1815)*, 19.

¹⁴ Uo. 19–21.

¹⁵ Benkő József: *Transsilvania specialis*, 12.

hogy ezekre ne 1775-ben kerüljön sor. Azt is megjegyezte, hogy az előadások miatt nem tudná teljes mértékben elvégezni lelkészi munkáját, és ezért kénytelen lesz segédlelkészt fogadni maga mellé, s ennek költségeit, illetve az utazással járó kiadások megtérítését a Gubernium figyelmébe kell ajánlania. A Gubernium egészségügyi albizottsága májusban tárgyalta meg Benkő József javaslatát. Nagyvonalakban egyetértettek elképzelésével, és ugyancsak felhívták figyelmét arra is, hogy az előadásokra szóló felkérést ne tekintse állandó megbízátnak, ugyanis csupán évi néhány alkalommal kellene távol lennie otthonától.¹⁶

A Gubernium módosította korábbi elképzelését, és 1775 szeptemberében arra kérték Benkő Józsefet, hogy az előadásokat Kolozsváron tartsa, tekintettel arra, hogy a kincses városban botanika tanszéket is fel akarnak állítani a sebészeti tanszék mellé.¹⁷ Ez az újabb javaslat elbizonytalanította Benkőt, ugyanis az így felajánlott lehetőség már lakhelyváltogatást, sőt állandó tanári állást is jelentett volna. Nem tudta, mitévő legyen, ezért Pataki Sámuel főorvostól és az Erdélyi Református Egyház Főkonzisztóriumától kért tanácsot. Sem Pataki, sem a Főkonzisztórium válaszát nem ismerjük. Csupán Málnási Lászlónak, a Főkonzisztórium lelkészének válasza maradt fenn, aki azt tanácsolta neki, hogy gondolkodás nélkül fogadja el a felkérést.¹⁸ Végül 1776 januárjában adott választ a felkérésre. Rövid levelében arra hivatkozott, hogy a felajánlott tanári állást nem tudja elfogadni, mivel nincs orvosprofesszori képesítése, viszont szívesen segít majd a kinevezendő professzornak, illetve készséggel elvállalja az időszakos előadások megtartását.¹⁹

A Gubernium tudomásul vette a lelkész álláspontját és az előadások helyéül Nagyszebent jelölte ki, tekintettel arra, hogy az erdélyi főorvos is itt lakott.²⁰ Az utolsó levélváltásra 1776 májusában került sor, amikor tájékoztatásként küldte el botanikai munkáját (*Scintilla botanica*) a Guberniumnak, és közölte, hogy napi két forint tiszteletdíjra tart igényt.²¹

Benkő József 1777-ben adta ki élete főművét, a *Transsilvaniát*. Előtte alapos gyűjtőmunkát végzett, hosszú utazásokat tett Erdély-szerte. Ebből a korból fennmaradt tudományos levelezése nagy hozzáértéséről és tudós ember kíváncsiságáról tanúskodik. 1776 és 1778 között több lelkésszel, államhivatalnokkal és főúrral is levelet váltott különféle történelmi adatok tisztázása érdekében. Művének első kötetéhez 1777. május 28-án írta meg az előszót, s októberben már a második kötet is nyomdába került. 1778 elején Bécs segítségét kérte a nyomtatási kiadások fedezésére. Kérése a Gubernium elé került. Könyvét bekérték véleményezésre, és néhány hónap múlva megszületett a számára kedvező

¹⁶ Benkő József: *Transsilvania specialis*, 12.

¹⁷ *Benkő József levelezése (1766–1815)*, 24–25.

¹⁸ Uo. 28.

¹⁹ Uo. 32.

²⁰ Uo. 33–34.

²¹ Uo. 34–35.

zötlen döntés: a Főkörmányszék elutasította kérését, mivel számításaik szerint a nyomtatási költségek többszörösen meg fognak térülni a könyv árusításából; s mivel a könyvet már ki is nyomtatták, nincs szükség a nyomdai munkálatok költségeinek fedezésére.²² Ez a rideg elutasítás nem szegte Benkő József kedvét és lelkesedését. A Béccsel folytatott levelezés ideje alatt készítette elő kiadásra a *Milkoviát*. Bár 1781-ben adták ki Bécsben, ő már 1779 júniusában megírta hozzá az előszót. Miután kinyomtatta a *Transsilvaniát*, tervezett ahhoz egy harmadik részt is, amelynek kéziratát már 1778-ban leadta a nyomdának. Viszont az első két kötet általános fogadtatása után nem engedte kinyomtatni a harmadik részt, mivel az időközben felbukkant újabb adatokkal akarta kiegészíteni azt. A megígért adatok sajnos késtek, és ezért állította össze a *Milkoviát*, azaz *Erdély szent földrajzát és történelmét*.

Tudományos munkáinak kiadása mellett folyamatosan foglalkozott az egyre híresebbé váló kertjével is, valamint székelyföldi híreket és rövidebb cikkeket küldött a pozsonyi *Magyar Hírlap*nak. Szándékában áll egy átfogó, Erdély történetére vonatkozó adattár elkészítése is. Az 1784. szeptember 4-én bekövetkezett tűzvészben minden anyagi java odaveszett, lelkesedése azonban nem tört meg.

1782-ben meghalt Csernátoni Vajda Péter református püspök. Tisztségét Eperjesi Zsigmond addigi főjegyző vette át az erdélyi református egyházban szokásos „successio” értelmében, s így megüresedett a főjegyzői tisztség, amelynek betöltése az általános zsinat hatáskörébe tartozott. II. József hosszas huzavona után, 1783. második felében engedélyezte a főjegyzőválasztó zsinat összehívását. A zsinatot szeptember 28-ra hívták össze. A Főkonzisztórium több tárgysorozati pontot terjesztett az egyház legfelső döntéshozó testülete elé, és felszólította azt, hogy töltsé be Eperjesi Zsigmond püspökké válásával megüresedett főjegyzői tisztséget. Ugyanakkor felsorolta azon lelkészek nevét, akiket alkalmasnak tartott a főjegyzői hivatal betöltésére. Az ajánlott lelkészek között Benkő József neve is szerepelt. A Főkonzisztórium támogatását élvező Kovács József, a nagyenyedi kollégium professzora annak ellenére, hogy nagy többséggel nyerte el a zsinati atyák szavazatát, nem vállalta a tisztséget, és az újabb választásig Simon János görgényi esperest bízták meg a tisztség viselésével.

1784-ben a Főkonzisztórium a korábbi püspök fiát, Borosnyai Lukács Simont támogatta, aki Kovács Józsefhez hasonlóan szintén visszautasította a főjegyzőséget. A tisztség betöltését tovább már nem lehetett halasztani, ezért meg kellett ejteni a választást. A szavazatok többségét, szám szerint 20-at Kiss Gergely, a székelyudvarhelyi gimnázium rektora nyerte el. Benkő József erdővidéki jegyző 10 szavazatot kapott,²³ s ezért a *Pozsonyi Hírmondónak* némi gúnnnyal és

²² Benkő József: *Transsilvania specialis*, 13.

²³ Ld. bővebben Kolombán Vilmos József: *Backamadarasi Kiss Gergely*. Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek 15. A Kolozsvári Református Teológiai Akadémia Protestáns Egyháztörténeti Tanszékének kiadványsorozata. Kolozsvár 2005, 99–103.

keserűséggel írt tudósítást a választásról, amint ezt a következő mondat is tükrözi:

„[...] így már mind együtt lévén a Sinatnak Rendei, azt vették vala munkába, hogy közönséges Notariust (ki az ilyen Fő Gyűléseknek Végezéseit írja, s a t.) válasszanak, Személy nélkül lévén ez a Hivatal mintegy két esztendőől fogva. De nem viheték annyira e dolgot, hogy tudhatnók, kit választottak.”²⁴

Kiss Gergely megválasztása törvény szerint történt, de mivel a Főkonzisztórium továbbra is Borosnyait Lukács Simont szerette volna látni a főjegyzői székben, a székelyudvarhelyi rektor főjegyzői beiktatására csupán egy év múlva került sor.

Benkő József kudarcként élte meg a főjegyző-választást, viszont egyházmegyéjében értékelték szakmai felkészültségét és méltónak tartották arra, hogy magasabb tisztet töltsön be. 1785 márciusában az erdővidéki egyházmegye köpenci parciális zsinatán esperessé választották. Báró Orczy Lőrinc (1718–1789), a művelt és emberséges magyarországi költő ugyanekkor hívta meg magához lelkésznek. Ez a meghívás azonban meghiúsult a magyarországi lelkészek tiltakozása miatt. Esperesként viszont részt vett az egyház fontos kérdéseinek a megoldásában, s még egyházmegyei jegyzőként, majd később esperesként kapta azt a megtiszteltetést, hogy tagja legyen annak az egyházkerületi bizottságnak, amelyik előbb Incze Mihály- és Zalányi Péter-féle, majd később a Kiss Gergely-féle istentiszteleti rendtartást véleményezte.²⁵

A székelyudvarhelyi tanár

Két évvel később Backamadarasi Kiss Gergely halálával megüresedett a székelyudvarhelyi rektori tisztség. Betöltése csak hosszadalmas egyeztetés után valósult meg, ugyanis Kiss Gergely óvatos, de határozott lépéseket tett egy új tanári állás felállítására. A Kiss Gergely halálával megüresedett rektori szék betöltése és az új tanár megválasztása rendkívüli jelentőséggel bírt. A Főkonzisztórium Csernátóni Sámuel személyével kívánta betölteni a rektori állást, a második tanárként pedig Benkő Józsefet ajánlotta. Csernátóni viszont nem vállalta a tisztséget, s így Bodola Sámuel és Benkő József került az udvarhelyi tanári székekbe.

Benkő József nem szívesen mondott igent a meghívásra. Patrónusának, Dániel Istvánnak, aki kieszközölte a középajtai tudós meghívását, 1787 júniusában hálafeleként köszönte meg a báró közbenjárását, valamint kérte, hogy utalják ki számára Kiss Gergely teljes fizetését. Az évi 400 forint igénylését népes családja eltartásának nehézségével indokolta. Emellett beszámolt arról is, hogy milyen tantárgyakat fog majd előadni a székelység gimnáziumában.

A Középajtáról való elköltözése rendkívül körülményes volt. Vonakodva hagyta el megszokott parókiáját, és az utolsó pillanatig halogatta a végleges

²⁴ Benkő József levelezése (1766–1815), 224–225.

²⁵ Kolumbán Vilmos József: *Backamadarasi Kiss Gergely*, 125.

döntést. Időközben különös kéréssel kereste meg Eperjesi Zsigmond egyházkerületi főjegyzőt és a Főkonzisztóriumot is, tudniillik azzal, hogy a professzorság mellett erdővidéki esperes is maradjon. Kérését a közzsínat elé tárták, ahol nem látták akadályát annak, hogy egyidejűleg e két tisztséget viselje.²⁶ Dániel István viszont megelégette Benkő József határozatlanságát: kilátásba helyezte patrónusi és anyagi támogatása megvonását, s emberei szinte erőszakkal költöztették át Székelyudvarhelyre.²⁷

Leendő tanártársával, Bodola Sámuellel folytatott tárgyalásai alapján a retorika, teológia, történelem, földrajz, természetismeret, valamint a bibliai nyelvek tanítása lett a feladata. Tanári munkájáról szóló első jelentését 1787 szeptemberében küldte a Főkonzisztóriumnak. Didaktikai tevékenységére kezdetben nem volt panasz. Tanítványai szerették és megbecsülték sokoldalú képzettségéért, ő pedig szorgalmasan végezte tudományos munkáját. Népes családjának eltartása viszont állandó és nyomasztó gondként nehezedett vállára és több alkalommal is kölcsön kellett kérnie. A tanítással együtt járó felelősség rengeteg idejét elvonta, korábban elvállalt munkáit már nem mindig tudta határidőre befejezni, viszont tovább is aktív tudományos életet élt, számtalan levelet váltott különböző neves tudóssal. Mivel tanártársához viszonyítva alacsonyabb képzettséggel rendelkezett, ugyanis nem volt peregrinus, viszont nagy ismerettségnek örvendett tudós körökben, Benkő József ellenszenvéssé lett Bodola Sámuel szemében. Kollégája ellene uszította a diákokat, és Dániel István halálával egyetlen pártfogóját is elveszítette. Az új főgondnok, Bethlen János korántsem kedvelte annyira, mint elődje.

Benkő József nem tudta figyelmen kívül hagyni, hogy megváltozott a róla addig alkotott vélemény, és egyre hanyagabban látta el iskolai feladatait. Viszont olyan eseményekért is őt hibáztatták, amelyekhez valójában semmi köze nem volt. Például őt vonták felelősségre amiatt, hogy tűz ütött ki az iskolában, holott éppen Dályán tartózkodott. Feltehető, hogy ekkor már egyre többször nyúlt a pohár után, s így, 1789 tavaszán az egyházi főtanács lemondatta tanári állásáról. Ő ellenkezés nélkül vette tudomásul a Főkonzisztórium döntését. Csupán anynyit kért, hogy költözését halaszthassa későbbi időpontra, és hogy családjára való tekintettel júniusig folyósítsák fizetését.²⁸

A hanyatlás

A Székelyudvarhelyről „száműzött” Benkő József a családi birtokra, Középjártára húzódott vissza, s a következő három évben itt élt és dolgozott. Újjáépítette fűvészkertjét, amely az Udvarhelyen töltött időszak alatt elgazosodott, és hozzáfogott régóta tervbe vett műveinek kiadásához. Fizetése nem volt, de szerény nyugdíjából, kiadványai árából, valamint patrónusai, jótevői s nem utolsós-

²⁶ Mikó Imre: *Benkő József élete és munkái*, 98–100.

²⁷ Benkő József: *Transilvania specialis*, 14.

²⁸ *Benkő József levelezése (1766–1815)*, 293.

sorban a Főkonzisztórium adományából, ha nehezen is, de fenntartotta családját. Az utóbbi testület két alkalommal is 150–150 forintot, tanári fizetésének harmadát utalta ki számára (1790, 1791) tudományos munkásságának elismeréseképpen, éspedig anélkül, hogy felemlenette volna emberi gyengeségeit, s ugyanakkor utasították a székelyudvarhelyi gimnázium gondnokait, hogy sürgősen fizessék ki visszatartott járandóságát. Benkő József levelet írt a Főkonzisztóriumnak, amelyben beszámolt kényszerű munkanélkülisége alatt végzett tudományos munkájáról, s egyúttal jelentette azt is, hogy a Bardocon elhunyt sógora helyett végezte a lelkészi teendőket, sőt a gyülekezet meg is hívta papjának, amit ő – tekintettel „nyugdíjas” státusára – nem fogadott el, nehogy elveszítse nyugdíját.²⁹

A tudományos munkásság tekintetében az 1789 és 1793 közötti időszak volt Benkő József egyik legtermékenyebb periódusa. A rövidebb terjedelmű írások mellett ekkor rendezte kiadás alá Bethlen Farkas történeti munkájának kiadatlan ötödik és hatodik kötetét, publikálta az erdélyi országgyűlésekről szóló művét és a székelyek történetét.

Benkő József közéleti tevékenysége nem volt botránymentes ezekben az években. Az erdővidéki egyházmegye gondnoksága még 1789-ben jelentette a Főkonzisztóriumnak, hogy Udvarhelyre távozása előtt nem adta át a jegyzőnek az egyházmegye teljes irattárát, és hogy a pénzt is magánál tartotta.³⁰ 1792-ben újabb botránnyba keveredett, ugyanis az erdélyi katolikus püspök, Batthyány Ignác bepanaszolta a Guberniumnál, hogy az akkor érvényes jogszabályok ellenére esketett össze egy református férfit katolikus nővel. Bár az ügyet sikerült elsimítani, ugyanis a miklósvárszéki bíróság szó szerint elszabotálta a lelkész kihallgatását és csupán egy nyilatkozatot kértek tőle, a későbbiekben, amikor Benkőt Józsefet ismét törvénytelen esketés vádjával marasztalták el, az 1792. évi ügyet súlyosbító körülményként vették figyelembe.

Középajtai időszakában került kapcsolatba Zágoni Aranka Györggyel, az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság titkárával. Benkő nagy lelkesedéssel fogadta a Társaság megalakulásáról szóló híreket, s a népművelés előmozdításáért díjtalanul átadta a társaságnak történeti jegyzeteinek egy részét. Viszont amikor Aranka György megtudta, hogy Benkő József eladta Bojti Veres Gáspár és Mikó Ferenc művei másolatának kiadási jogát a szebeni Hochmeisternek s ebben a Társaság megkárosítását látta, rávette a középajtai tudóst, hogy vonja vissza a publikálási meghatalmazást.³¹

1793-ban a köpeczi gyülekezettől kapott meghívást a lelkészi szolgálat ellátására, de ezt a felkérését időlegesen visszautasította. Miután azonban a Főkonzisztórium beleegyezett ebbe, sőt bátorította is, elfogadta az állást. 1793 és 1796 között újabb tudományos művek kiadásának elkészítésével foglalkozott a lelkészi teendői mellett. Az első nagyobb elismerést 1796-ban kapta, amikor felfe-

²⁹ Mikó Imre: *Benkő József élete és munkái*, 105–111.

³⁰ Uo. 104.

³¹ Benkő József: *Transsilvania specialis*, 17.

dezte, hogy az ecetfa miként hasznosítható a bőr cserzésében. Kutatási eredményeit elküldte az illetékesekhez, akik elismerték érdemeit és jutalmul egy 20 arany súlyú emlékérmét kapott, és az ecetfáról írt munkáját az állam költségén nyomtatták ki.³²

1796 februárjában Benkő italtól mámorosan tartotta meg a vasárnapi istentiszteletet. Ezért a köpenci eklézsia előjárósága kötelezvény aláírására kényszerítette, hogy maga mellé segédlelkészt fogadjon, annak járandóságát saját fizetéséből biztosítsa, és megígértették vele, hogy többé nem fogyaszt szeszes italt. Fogadalmát sajnos nem tudta megtartani, sőt azon év pünkösdjén részegen osztott úrvacsorát.³³ A májusban tartott egyházmegyei parciális zsinaton mindkét fél panaszt tett. Az eklézsia tagjai részegeskedéssel és az eklézsia szétzüllesztésével vádolták, ő pedig a kötelezvény megsemmisítését kérte azzal az indokkal, hogy azt nem önként írta alá.³⁴

Pere elhúzódott, de 1798-ra világhosszá vált: nem folytathatja lelkészi szolgálatát. Az eklézsia tagjai a részegeskedés mellett a lelkészi lakás elhanyagolásával és tönkremenetelével is hibáztatták. 1799-ben Abats János püspök nevezte ki helyére Székely Mártont, viszont közbenjárta, hogy a köpenci eklézsia továbbra is folyósítsa számára a lelkészi fizetés felét. Benkő József ismét Középjártára, a családi birtokra húzódott vissza.

1799 után egyre több alkalommal gyűlt meg a baja a hatóságokkal. Tovább folytatta a törvénytelen esketéseket, s emiatt elveszítette mind az egyházi, mind pedig a világi hatóság bizalmát, de egyelőre nem esett bántódása. 1802-ben, amikor már katonákat is esketett, s ezzel megmentette őket a sorkatonai szolgálat alól, az egyház kilátásba helyezte nyugdíjának megvonását. 1802-ben és 1803-ban egyre több panaszíratot nyújtottak be Benkő József ellen. Előbb a görög katolikusok, később pedig a brassói plébános sérelmezte a törvénytelen esketéseket. A görög katolikusok panaszát az egyházi főtanács, a Főkonzisztórium vizsgálta ki. Benkőtől pontos jelentést kértek, és a befolyásos főtanácsai tagoknak sikerült elérniük azt, hogy ejtsék az ellene felhozott vádak.³⁵ 1803-ban, amikor a brassói plébános nyújtott be ellene panaszt, a Gubernium elrendelte Benkő kihágásainak kivizsgálását, a miklósvári törvényszék 2 évi fogságra ítélte. A szigorú ítélet ellen mindkét fél fellebbezett. Védőügyvédje, Kovács Miklós a következőket mondta:

„Tudgyák érdemeit az idegen németek is, és ha az alperes nem szégyenlette volna, Indiákrul, Spanyol, Olasz, Német országokbul, Angliából és Hollandiából küldözött sok oljan leveleit adhatta volna be, amelyekbul megtetcsenek, mind fűvészi tudományára, mind egyebekre nézve mennyire becsüllik más országok.”³⁶

³² Benkő József: *Transsilvania specialis*, 16–17.

³³ Uo. 18.

³⁴ Mikó Imre: *Benkő József élete és munkái*, 148–149.

³⁵ Uo. 176.

³⁶ Benkő József: *Transsilvania specialis*, 18–19.

Végül a bíróság 1804-ben másította meg ítéletét: Benkő József hajlott korára való tekintettel a kétévi fogházbüntetést pénzbüntetésre és a bíróság előtti szigorú dorgálásra változtatták, majd maguk a bírók, akik tisztában voltak érdemeivel, a bírságot egymással versengve fizették ki a szegény tudós helyett.

Benkő Józsefet nem hatotta meg a miklósvári törvénytelen határozata, s nem is okult az esetből. A katolikus püspök még abban az évben újabb törvénytelen esketéssel vádolta meg. Ügye a református közzsinat elé került, ahol Abats János drasztikus, de célravezető megoldást javasolt: szabdalják fel palástját, hogy ne tudjon többé esketni. Ezt az ügyet is sikerült megoldani azzal, hogy Benkő József bebizonyította: az esketésről kiállított bizonylatot valaki az ő nevével hamisította. 1804–1805 folyamán viszont újabb öt panasz született ellene. A vádak igaznak bizonyultak, a Gubernium pedig sürgette a példás büntetés kiszabását, ezért az egyház megvonta a nyugdíját, de két év múlva, Benkő aláza-
tos kérésére újra folyósítani kezdték járandóságát, sőt a visszatartott összeget is megkapta. 1806-ban az erdővidéki esperes, Bitai Péter jelentette, hogy Benkő felhagyott az esketésekkel, mert fél a törvény szigorától.³⁷

1805 nyarán meghalt a felesége. Vagyonának egy részét eladta, földjeit szétosztotta a fiai között, ő maga pedig egyik fiához költözött. Hátralévő éveit gyógynövények gyűjtésével töltötte, de 1808-ban ismét törvénytelen esketésért citálták a hatóság elé. Az egyházi főtanács közbenjárására csak dorgálásban részesült. Hasonló vádakkal illeték a katolikus püspök beadványa alapján 1812-ben is. Mivel már nem tartozott az egyház hatáskörébe, ezért a világi bíróság vizsgálta ki „bűnét”, és rendkívül szigorú ítéletet hoztak. Örökös rabságra ítélték, de hajlott korára való tekintettel, mivel már 73 éves volt – feltehetően az egyházi főtanács tagjainak közbenjárására – eltekintettek az ítélet végrehajtásától.

1814. december 28-án József nevű fia szobájában melegegett a tűznél, gyomorfájdalmakra panaszkodott, majd hirtelen rosszul lett és meghalt fia karjában. December 29-én temették el a szűk családi kör jelenlétében, a környék papsága, az egykori kollégák nem jöttek el a gyászszertartásra.

Felhasznált irodalom

Árkosi Benkő Ferenc: *Benkő József, a harlemi tudós társaság tagja és a Sz. Udvarhelyi Ref. Fő Oskola volt Professora biographiája*. Kolozsvár 1822.

Benkő József: *Filius Posthumus avagy atya halála után született gyermek*. Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek 14. A Kolozsvári Református Teológiai Akadémia Protestáns Egyháztörténeti Tanszékének kiadványsorozata. Sajtó alá rendezte, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel ellátta Csáki Árpád és Demeter László. Kolozsvár 2004.

Benkő József: *Transsilvania specialis*. Fordította, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közzéteszi Szabó György. Kriterion Kiadó, Bukarest – Kolozsvár 1999.

³⁷ Benkő József: *Transsilvania specialis*, 20.

Benkő József levelezése (1766–1815). Kiad., jegyz. Szabó György, Tarnai Andor, bev. Szabó György. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó – MTA Irodalomtudományi Intézet, Budapest 1988.

Kolumbán Vilmos József: *Backamadarasi Kiss Gergely*. Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek 15. A Kolozsvári Református Teológiai Akadémia Protestáns Egyháztörténeti Tanszékének kiadványsorozata. Kolozsvár 2005.

Mikó Imre: *Benkő József élete és munkái*. Ráth Mór bizománya, Budapest 1867.

BENKŐ JÓZSEF
(1740–1814)